

(Research Article)

Exploring moral reasoning in Imam Ali's discourse

Mohammad Javad Dakami^{1*}

Submit Date: 19 August 2022   **Revise Date:** 10 November 2022
Accept Date: 27 November 2022   **Publication Date:** 21 December 2022
(Page 57-79)

Abstract

The Commander of the Faithful, Ali (A.S.), along with his moral recommendations and orders, has tried to explain the philosophy of those recommendations and orders in the most beautiful way possible to their audience, and this means that he believed in the rationality of moral orders. In this study, using the analytical and descriptive method, the inference and examination of the moral reasoning in the words of the Amir of the Faithful (PBUH) has been addressed to prove that the Prophet's moral commands are merely expressions of people's feelings and desires or the social contract, but in their moral recommendations, they considered both the advantages and disadvantages of human behavior and the ability to understand those advantages and disadvantages by the audience of those recommendations. Given the fact that some moral rules are focused on the duty of man and some are focused on the results of his/her actions, Imam (a.s.), in explaining his moral orders and recommendations, has considered both duty-based reasoning and outcome-oriented reasoning in the best possible way although, in the wise view of his holiness, a duty-oriented moral order that is not aimed at any goal will never be realized, and all actions are ultimately aimed at a goal and purpose, which is to approach absolute perfection by being adorned with the attributes of perfection and divine beauty.

Keywords: Moral reasoning, Nahj al-Balagha, Obligationism, Consequentialism, Moral advice.

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran

*: Corresponding Author: **Email:** dakami@basu.ac.ir

How to cite this article: Dekami, M. J. (2022). Exploring moral reasoning in Imam Ali's discourse, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 10(39), 57-79. DOI: 10.22084/NAHJ.2023.27276.2895

Extended Abstract

1. Introduction

The most important difference between humans and animals is their ability to think and reason. This feature has caused human to start reasoning to rationally justify his/her actions and behavior. When these reasonings are made to prove the goodness or badness and rightness or wrongness of an action, they are called moral reasoning. Moral reasoning is a process in which people try to determine the difference between right and wrong actions by using logical rules. Some moral reasonings are focused on duty, that is, their premise is that a person is obligated to perform a certain action, and if s/he refuses to perform that action, he has not fulfilled his duty. In the present study, such reasoning is referred to as "ethical reasoning focused on duty". In some other moral reasoning, the result and goal of the action are taken into consideration and the goodness or badness of the actions is explained according to their result. In this study, these types of reasoning are called "goal-oriented moral reasoning".. Therefore, in this study, moral reasonings are generally divided into two categories: duty-oriented moral reasoning and goal-oriented moral reasoning. Imam Ali (a.s.) has used both duty-oriented moral reasoning and result-oriented moral reasoning in explaining moral rules and orders.

2. Theoretical framework

Imam Ali (a.s.) often used to express his philosophy along with moral recommendations and orders. In other words, he explains the correctness of that moral order to his audience by logical reasoning. Imam Ali's moral reasonings are not limited to one or more dimensions, but his reasoning are comprehensive like himself and have all the merits of other moral theories, whether they are duty-based theories or consequentialist theories. On the one hand, he is duty-oriented and considers man as obliged to do things before God the Almighty, himself and others, and his reasoning are focused on duty from this point of view, and on the other hand, they are result-oriented due to paying attention to the results of actions, including this-worldly and those in the hereafter, material and spiritual, and use result-oriented reasoning to recommend moral matters. According to Imam Ali (a.s.), man is responsible and obligated to God the Almighty due to the intellectual necessity of gratitude, and even if he does not believe in heaven and hell, it is necessary to be grateful for his blessings. A part of Imam Ali's duty-oriented moral reasoning is aimed at human beings and anthropology. These reasonings can be divided into

two categories: one category includes reasonings that consider the duty of man towards himself, and the other category is aimed at the duty of man towards others. In this study, without being committed to the aforementioned distinction, examples of Imam Ali's (a.s.) moral reasonings that are focused on the result of action have been mentioned, such as the argument on the necessity of honesty and avoiding lying, and the argument on the necessity of trustworthiness and avoiding betrayal.

3. Method

The present study tries to examine the moral words of Imam Ali (a.s.) in Nahj al-Balagha and other sources with a descriptive-analytical method and to show that along with the moral orders and recommendations he often provides explanation on the philosophy of those orders and recommendations to the audience. In the review of the literature, in addition to library work, electronic sources were also used.

4. Results

1. Imam Ali (a.s.) has a realistic view in moral recommendations and in most cases, he expresses the moral reasoning related to each sentence in the most concise and meaningful way, and it is not like some moral philosophers that moral sentences are merely expressions of feelings. , to know the wishes and social contracts or the commands and prohibitions of those who command and those who forbid; Therefore, in his moral advices, that Imam considers the ability to understand the goodness and badness of moral actions, and he considers the knowledge, freedom and discretion of the audience to be effective in accepting those actions, and for this reason, he tries to, along with his advice, provide sufficient reasons for these recommendations.
2. The moral reasonings of the Commander of the Faithful, Imam Ali (a.s.) are not one-dimensional; he uses both duty-oriented reasoning to promote ethics and explain moral rules, as well as consequentialist reasoning. They pay attention to both human's duty to God the Almighty and his/her duty to him/herself and others. They consider both material and worldly goals and spiritual and otherworldly goals.
3. Most of the moral reasonings of Imam Ali (a.s.) are explicit and clear and come with moral orders and recommendations, and in some cases, for reasons such as the clarity of the ruling or the elimination of verbal or spiritual reasoning, hidden reasonings are used; However, with a little care and reference to other words of the Holy Prophet, the hidden moral reasoning in those rules and moral recommendations will be revealed.

4. The method of Imam Ali's moral reasoning is actually a moral and educational model for those who consider enjoining good and forbidding evil as a human and religious duty and act on it, because Imam (a.s.) by expressing the effects and results of moral and Sharia commands and areas, makes it easier for the audience to accept them, since God created man in such a way that s/he accepts reasonable and logical speech and rejects and hates simply being bossy and domineering.

References [In Persian and Arabic]

- Edwards, P. (1378). *Ethical Philosophy*, Tehran: Tebian Publishing Cultural Institute.
- Tamimi Amedi, Abd al-Wahed bin M. (1373). *Ghorar al-Hekam and Dorar al-Kalem, introduction and conclusion of Mirjalaluddin Hosseini Ormawi*, fifth edition, Tehran: University of Tehran Press.
- Jafari, M. T. (1357). *Translation and Commentary of Nahj al-Balagha*, Tehran: Farhang Islamic Publishing House.
- Javadi Amoli, A. (1378). *Sharia in the mirror of knowledge*, Second Edition, Qom: Isra.
- Harrani, Ibn Shuba. (1376). *Tohaf al-oghul*. Qom: Society of teachers.
- Dakami, M. J. (2017). Criticism and examination of Kant's theory of moral independence based on the foundations of Islamic ethics in the words of Imam Ali (a.s.), *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha*, No. 6(21), 77-93.
- Zamani, M. and Mahdovinejad, Mo. H. & Ajdar, A. R. and Taghian Varzaneh, R. (2013). The possibility of moral reasoning in the recommendation of the Hier, *Metaphysics*, New Period, No. 9 and 10, 1-18.
- Al-Sayed Abdo, Abdul Hadi. (Bita). *Al-Kafah Al-Shakhasiyah*, Cairo: Al-Angelo Al-Misriyyah School.
- Shirvani, A. (1381). *Islamic ethics and its theoretical foundations*, Qom: Dar al-Fekr.
- Sadeghi, M. (2018). Four basic challenges on the way of moral reasoning; Dumsel's view, *Philosophical Quarterly*, 47th year, 108-123.
- Frankena, W. (1380). *Ethical philosophy*, translated by Insha Allah Rahmati, Tehran: Hekmat Publishing House.
- Faiz Kashani, H. (1417 AH). *Al-Mahja Al-Baida*, Qom: Islamic Publications Office.
- Qurashi Bonabi, A. A. (1377). *Mofardat Nahj-al Balagha*, Tehran: Qiblah Publishing.
- Kant, Immanuel. (2013). *Lessons in moral philosophy*, translated by Manouchehr Saneyi Dareh Beidi, Tehran: Naqsh and Negar.
- Kolaini, Mohammad bin Yaqub. (1407). *Kafi*, corrected by Ghafari and Akhundi, 4th edition, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya.
- Majlesi, M. T. (1403). *Behar al-Anwar*, Beirut: Daro ahiya al-Thorath al-Arabi.
- Mohammadi Raishahri, M. (1385). *Mizan al-Hikma*, Qom: Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute.
- Motahari, M. (1386). *Moral Philosophy*, Qom: Sadra Publications.
- -----, (1368). *Education in Islam*, Qom: Sadra Publications.

- Makarem Shirazi, N. (1386). *Imam's message*, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya Publishing House.
- Mac. Naughton, D. (1308). *Moral insight*, translated by Mahmoud Fathali, Qom: Imam Khomeini Research Institute.
- Mousavi, S. Alsadat and Hosseini Qala Bahman, S. A. A. (1400). Comparative Analysis of the Methodology of Martyr Motahari and Ayatollah Mesbah Yazdi's Moral Reasoning, *Novin Dini Researches*, No. 4, 26-49.

References (In English)

- Moor, G. E. (1988). *Principia Ethica*, Prometheus Books, New York.
- Kant, Immanuel. (2002). *Critique of Practical Reason*, Translated by Werner S. Pluhar, Introduction by Stephen Engstrom Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis/Cambridge.

(مقاله پژوهشی)

تبیین و بررسی استدلال‌های اخلاقی در کلام امام علی (ع)

محمدجواد دکامی^{*۱}

بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۰۸/۱۹

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۲۸

انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۳۰

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۰۶

(از ص ۶۲ تا ۷۹)

چکیده

امیر مؤمنان علی (ع) همراه با توصیه‌ها و دستورات اخلاقی خود سعی کرده‌اند که فلسفه آن توصیه‌ها و دستورات را به زیباترین شکل ممکن برای مخاطبان‌شان روشن کنند و این به معنای اعتقاد آن حضرت به استدلال‌پذیری احکام اخلاقی است. در این تحقیق با استفاده از روش تحلیلی و توصیفی به استنباط و بررسی استدلال‌های اخلاقی در کلام امیر مؤمنان (ع) پرداخته شده است و هدف از انجام آن اثبات این مطلب است که آن حضرت دستورات اخلاقی را صرفاً بیانگر احساسات و امیال افراد یا قرارداد اجتماعی، یا دستور آمران و ناهیان نمی‌دانستند، بلکه در توصیه‌های اخلاقی خود هم به مصالح و مفاسد رفتارهای انسان نظر داشته‌اند و هم به توانایی درک آن مصالح و مفاسد به‌وسیله مخاطبان آن توصیه‌ها. با توجه به اینکه برخی احکام اخلاقی معطوف به وظیفه انسان و برخی معطوف به نتیجه افعال او هستند، امام (ع) در تبیین دستورات و توصیه‌های اخلاقی خود هم به استدلال‌های وظیفه‌گرایانه نظر داشته است و هم از استدلال‌های نتیجه‌گرایانه به بهترین شکل ممکن بهره برده است. گرچه در نگاه حکیمانه آن حضرت دستور اخلاقی وظیفه‌گرایانه‌ای که به هیچ غایتی معطوف نباشد، هرگز محقق نمی‌شود و همه افعال نهایتاً متوجه غایت و هدفی هستند و آن تقریب به کمال مطلق از راه آراستگی به صفات کمال و جمال الهی است.

کلیدواژه‌ها: استدلال اخلاقی، نهج البلاغه، وظیفه‌گرایی، نتیجه‌گرایی، توصیه اخلاقی.

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

۱. مقدمه

برخورداری اخلاق و امور اخلاقی از نوعی تقدس (مطهری، ۱۳۷۶: ۵۹) از یک طرف و مطلوبیت و تحسین برانگیز افعال اخلاقی (همو، ۱۳۸۶: ۱۹) و نیز واقع‌نمایی و توجیه‌پذیری گزاره‌های اخلاقی از طرف دیگر موجب شده است که انسان همواره تلاش کند تا برای درستی افعال و اقوال خود دست به توجیه بزند و با استدلال منطقی عمل خود را درست و تحسین‌برانگیز و اعمالی را که با آنها مخالف است نادرست و نفرت‌انگیز معرفی نماید، این تلاش فکری را اصطلاحاً «استدلال اخلاقی» می‌نامند. برخی محققان استدلال اخلاقی را نقطه مقابل حس اخلاقی معرفی می‌کنند و آن را فرآیندی فکری می‌دانند که طی آن انسان از طریق قیاس یا استقراء به یک تصمیم یا نتیجه اخلاقی می‌رسد. گاهی در تعریف آن گفته می‌شود: فرآیندی است که طی آن افراد سعی می‌کنند با استفاده از قواعد منطقی، تفاوت بین درست و نادرست را مشخص کنند (السید عبده، بی‌تا: ۱۶۴). سابقه استدلال‌های اخلاقی به اندازه عمر انسان است یعنی از زمانی که نخستین انسان‌ها پا بر زمین گذاشتند، این سؤال برایشان مطرح بود که کار درست و کار نادرست کدام است؟ مثلاً هابیل به برادرش قابیل که او را تهدید به قتل کرده بود، گفت: ﴿لَئِنْ بَسَطْتَ إِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِي مَا أَنَا بِبَاسٍ يَدِي إِلَيْكَ لِأَقْتُلَنَّكَ، إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ﴾ (مائده/۲۵) اگر تو به کشتن من دست برآوری، من هرگز به کشتن تو دست دراز نخواهم کرد، زیرا من از خدای جهانیان می‌ترسم. استدلال هابیل چنین است که کشتن انسان دیگر نارضایتی پروردگار را در پی دارد پس کار خوبی نیست و من از ارتکاب آن خودداری می‌کنم.

مطالعه در قرآن کریم و تاریخ انبیاء صراحتاً نشان می‌دهد که انسان‌های زمان آنها چگونه اقدام به استدلال اخلاقی می‌کردند و بدین‌وسیله اعمال و رفتار خود را توجیه یا اعمال و رفتار مخالفان خود را نادرست و ناموجه معرفی می‌کردند. البته این استدلال‌ها مبتنی بر پیش‌فرض‌هایی بود، مانند اینکه خدای متعال به یک کاری دستور داده است، یا عقل انسان بر درستی یا نادرستی عملی گواهی می‌دهد یا طبیعت و فطرت انسان اقتضاء می‌کند که عملی درست یا نادرست باشد یا نتایج خوب یا بد یک عمل در درستی یا نادرستی‌اش تأثیر دارد. مثلاً اگر حضرت شعیب (ع) قوم خود را از کم‌فروشی بر حذر می‌دارد، مبتنی بر این اصل است که حق طبیعی هر انسانی است که به اندازه خدمتی که انجام می‌دهد و هزینه‌ای که می‌پردازد، خدمات دریافت کند و اگر این اصول نادیده گرفته شوند، موجب فساد در زمین (هود/۸۵) و در نتیجه مشکلاتی مثل خشکسالی و غضب حضرت باری‌تعالی پیش می‌آید. یا اگر لقمان حکیم فرزندش را از صدای بلند بر حذر می‌دارد با این استدلال همراه است که صدای بلند شبیه صدای الاغ است که صدای خوبی نیست و ... (لقمان/۱۹).

نمونه استدلال‌های اخلاقی تاریخی را می‌توان در جریان محاکمه سقراط و نوشتن شوکران به او ملاحظه نمود. علی‌رغم اینکه امکان فرار از زندان برای سقراط فراهم شده بود از این کار سرباز زد و با استدلال منطقی نادرستی این عمل را برای دوستان و شاگردانش اثبات نمود. سقراط به شاگردان و دوستانش گفت: اگر فرار کنم با این کار به جامعه صدمه می‌زنم. اگر فرار کنم خلف وعده کرده‌ام. اگر فرار

کنم به دستور والدین و معلم خویش عمل نکرده‌ام و این استدلال‌ها مبتنی بر سه اصل است که سقراط به‌عنوان پیش‌فرض آنها را پذیرفته است، این سه اصل عبارتند از: «نباید به کسی زیان رساند»، «باید به وعده‌های خود متعهد بود» و «باید از والدین و معلمان خود اطاعت کرد و به آنها احترام گذاشت». (ر. ک: فرانکنا، ۱۳۸۰: ۱۲).

اعتقاد به استدلال‌پذیری احکام اخلاقی موجب شده است که حتی جنایت‌کارانی مثل نژادپرستان و نازی‌ها که کشتن انسان‌های بی‌گناه برای‌شان امری عادی بود، با تمسک به انواع استدلال‌های اخلاقی، افعال نادرست خود را توجیه کنند. آنها با این استدلال‌ها ابتدا قربانی‌های خود را خلع شخصیت می‌کردند و چنین وانمود می‌کردند که آنها به معنای دقیق کلمه انسان نیستند، بنابراین قابلیت ترحم ندارند. (ادواردز، ۱۳۷۸: ۶۰) و این خود بیان‌گر اهمیت استدلال اخلاقی برای عموم انسان‌ها حتی بداخلاق‌ترین آنهاست.

۱-۱. بیان مسئله

صاحب‌نظران و فیلسوفان اخلاق در پاسخ به این سؤال که آیا گزاره‌های اخلاقی استدلال‌پذیر هستند یا خیر؟ اختلاف نظر دارند. برخی از آنها استدلال اخلاقی را از اساس منکر می‌شوند و معتقد به شهودی بودن مفاهیم اخلاقی هستند، چنان‌که «جرج ادوارد مور» در این خصوص می‌گوید: «اگر از من بپرسند که خوب چیست، در پاسخ می‌گویم خوب، خوب است و این نهایت مطلبی است که در این خصوص می‌توانم بگویم و اگر از من بخواهند که خوب را تعریف کنم، پاسخ این است که خوب قابل‌تعریف نیست و این تمام کلامی است که در این خصوص می‌توان گفت.» (G.E. Moor, 1988: 6). نسبی‌گرایان فرهنگی نیز از آن جهت که اخلاق را تابع فرهنگ و عرف جامعه می‌دانند، منکر استدلال اخلاقی حقیقی هستند. (ادواردز، ۱۳۷۸: ۱۸۰). اما برخی دیگر مانند واقع‌گرایان معتقد به استدلالی بودن گزاره‌های اخلاقی هستند. آنها می‌گویند: حقایق اخلاقی در عالم وجود دارند و به‌تبع آنها اوصاف اخلاقی مانند خوب، بد، درست و نادرست محقق هستند و این حقایق وابسته به احساسات، امیال و گرایش‌های انسان نیستند و از آنها مستقل‌اند، دیگر اینکه این گزاره‌ها صدق و کذب پذیرند و برخی از آنها صادق و برخی کاذب‌اند. (ر. ک: مک ناوتن، ۱۳۸۰: ۷۶-۷۵) غالب عالمان اخلاق مسلمان نظیر خواجه نصیر طوسی، ملامهدی نراقی، ملااحمد نراقی به‌تبع مکتب اخلاقی اهل‌بیت (علیهم‌السلام) قائل به استدلالی بودن گزاره‌ها و احکام اخلاقی هستند. از توصیه‌های اخلاقی امیر مؤمنان (ع) استنباط می‌شود که از نظر آن حضرت خوبی‌ها و بدی‌ها ویژگی ذاتی امور اخلاقی هستند و انسان توانایی درک این خوبی‌ها و بدی‌ها را دارد و این به معنای اعتقاد ایشان به «حسن و قبح ذاتی و عقلی» است. امام علی (ع) که می‌توان او را بنیان‌گذار فلسفه اخلاق در عالم اسلام دانست، همراه با استدلال‌های اخلاقی که با هر حکم اخلاقی بیان کرده است، ضمن توجه به آزادی و اختیار مخاطب، بر ضرورت عقلی پابندی به آن حکم تأکید می‌نماید.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در خصوص نظریه استدلال اخلاقی تحقیقات نسبتاً زیادی به‌وسیله پژوهشگران و محققان خارجی و داخلی صورت گرفته است. در این تحقیقات غالباً آنچه بیشتر مورد توجه قرار گرفته است رابطه میان رشد اخلاقی

و استدلال اخلاقی است بر اساس مطالعاتی است که لارنس کلبگ (Lawrence Kohlberg) در خصوص مراحل رشد و قضاوت اخلاقی به عمل آورد. برخی تحقیقاتی که در خصوص استدلال اخلاقی به عمل آمده است، معطوف به بررسی دیدگاه برخی از عالمان اخلاق مسلمان درباره استدلال اخلاقی است چنان که موسوی و حسینی قلعه (۱۴۰۰: ۲۶-۴۹) در مقاله‌ای تحت عنوان «تحلیل تطبیقی روش‌شناسی استدلال‌های اخلاقی شهید مطهری و آیت‌الله مصباح یزدی» به بررسی استدلال‌های اخلاقی آن‌ها پرداخته‌اند. نتیجه به دست آمده از این پژوهش این است که: «هر دوی این اندیشمندان در صورت‌بندی استدلال‌هایشان از قیاس اقترانی بهره برده‌اند اما ماده قیاس برخی استدلال‌های آقای مصباح یزدی از نظر شفافیت و حصول نتایج متقن نسبت به استدلال‌های شهید مطهری برتری دارد.»

برخی دیگر از تحقیقات صورت گرفته در داخل کشور اختصاص به بررسی دیدگاه برخی فلاسفه غربی در خصوص استدلال اخلاقی دارد؛ «چهار چالش اساسی بر سر راه استدلال‌های اخلاقی؛ دیدگاه دومسل» عنوان پژوهش دیگری است که به وسیله صادقی (۱۳۹۸: ۱۲۳-۱۰۸) در این زمینه صورت گرفته است در این تحقیق نویسنده: با بررسی دیدگاه «دومسل» در خصوص انواع استدلال‌های اخلاقی به بررسی چالش‌های عمده یک استدلال اخلاقی از نظر ایشان پرداخته و به این نتیجه رسیده است که او در تبیین و اثبات صحیح همه این موارد چالش برانگیز چندان موفق نبوده و در موارد موفق نیز برخی از حالات آن نیازمند استدلال بهتر یا تبیین بیشتری است. همچنین زمانی و همکارانش (۱۳۹۰: ۱۸-۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «امکان استدلال اخلاقی در توصیه‌گرایی هیر» به بررسی دیدگاه هیر در خصوص امکان استدلال اخلاقی و سازگاری آن با آزادی عامل اخلاقی پرداخته‌اند. از نتایج این پژوهش آن است که هیر برای تأمین عقلانیت در اخلاق، به اصل عدم تناقض و سازواری توسل می‌جوید و فرمان‌های اخلاقی را «توصیه‌هایی تعمیم‌پذیر» معرفی می‌کند، داوری یکسان در وضعیت‌های مشابه، شرط سازواری در اخلاق است که تعمیم‌پذیری و امکان استدلال در آن را در پی دارد...

سایر تحقیقاتی که با موضوعی مشابه تحقیق حاضر صورت گرفته‌اند، غالباً جنبه میدانی دارند و به بررسی میزان رشد اخلاقی و استدلال اخلاقی قشرهایی خاص مانند دانش‌آموزان، پرستاران، حسابداران و ... نظر دارند که اشاره به نام تمام آنها در این مختصر چندان مفید فایده نیست. علی‌رغم تحقیقات نسبتاً زیادی که با موضوع «استدلال اخلاقی» صورت گرفته متأسفانه تاکنون پژوهشی که در آن به بررسی استدلال‌های اخلاقی امیر مؤمنان (ع) پرداخته شده باشد صورت نگرفته است و مقاله حاضر اولین تحقیقی است که در این زمینه نگاشته شده است و ضمن آن سعی شده است انواع استدلال‌های اخلاقی اعم از استدلال‌های وظیفه‌گرایانه و نتیجه‌گرایانه و اقسام آنها از کلام امیر مؤمنان (ع) استنباط و تبیین شود.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

در فلسفه اخلاق معاصر مفاهیم، اصطلاحات و نظریاتی مطرح است که دانشجویان و پژوهشگران رشته‌های مرتبط به خصوص فلسفه اخلاق ناچارند که این مباحث را صرفاً در منابع و آثار فیلسوفان غربی جستجو کنند. علت این امر این است که این مباحث در منابع اخلاق اسلامی به خصوص نهج‌البلاغه کمتر مورد بررسی قرار گرفته‌اند. «نظریه استدلال اخلاقی» یکی از این مباحث است که متأسفانه تاکنون تحقیق

خاصی در منابع فلسفی - اخلاقی اسلامی در خصوص این نظریه به عمل نیامده است و ضروری است که پژوهشگران فلسفه اخلاق نسبت به این امر مهم اهتمام لازم را مبذول دارند تا دانشجویان و محققان رشته‌های مرتبط و سایر علاقه‌مندان بتوانند با مراجعه به منابع اسلامی به خصوص سخنان بی‌نظیر امیر مؤمنان (ع) علاوه بر تبیین مسائل مربوطه، با دیدگاه ایشان در این خصوص آشنا شوند و وجوه امتیاز دیدگاه او را در این خصوص با سایر فیلسوفان اخلاق بیشتر بشناسند. اهمیت این پژوهش وقتی آشکارتر می‌شود که متوجه شویم استدلال‌های اخلاقی امیر مؤمنان (ع) محدود به یک یا چند بُعد نیستند بلکه استدلال‌های آن حضرت مانند خود ایشان جامع‌الاطراف هستند و تمام محاسن نظریه‌های اخلاقی دیگر را دارند. آن حضرت از جهتی وظیفه‌گراست و خود را در برابر خدای متعال، خود و دیگران، موظف به انجام اموری می‌داند و استدلال‌های ایشان از این جهت معطوف به وظیفه هستند و از جهتی به خاطر توجه به نتیجه اعمال، اعم از نتایج دنیوی و اخروی و مادی و معنوی، نتیجه‌گراست و از استدلال‌های نتیجه‌گرایانه جهت توصیه به امور اخلاقی مورد نظر بهره می‌برد. تأثیر این‌گونه پژوهش‌ها از جنبه عمومی آن است که خوانندگان با شیوه صحیح امر به معروف و نهی از منکر که بیان فلسفه احکام و اقناع قلبی و عقلی مخاطب است، آشنا می‌شوند و میزان تأثیر توصیه‌های اخلاقی را افزایش می‌دهند.

۲. بحث

چنان‌که گفته شد این تحقیق اختصاص دارد به استنباط و بررسی استدلال‌های اخلاقی امیر مؤمنان علی(ع) در خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصاری که از آن حضرت برجای مانده است و در ضمن آن سعی می‌شود تا توصیه‌های اخلاقی ایشان و دلایل مصرح و مضمرب این توصیه‌ها که ما از آنها با عنوان «استدلال اخلاقی» یاد می‌کنیم، استنباط و تحلیل شود؛ بنابراین تحقیق حاضر بر دو پیش‌فرض استوار است: یکی اینکه برخلاف نسبی‌گرایان فرهنگی و شهودگرایان که برای گزاره‌های اخلاقی واقعیتی در عالم خارج قائل نیستند و آنها را تابع ادراک شهودی، امیال، احساسات و عرف جوامع می‌دانند، امام علی(ع) دستورات و احکام اخلاقی را اموری واقعی و مبتنی بر استدلال می‌داند و دیگر اینکه آن حضرت هنگام بیان یک حکم اخلاقی به عقلانیت و استدلال‌پذیری آن حکم نظر داشته‌اند، گرچه این استدلال‌ها در برخی از موارد در حکم مستتر هستند و به آنها تصریح نشده است. از آنجاکه وظیفه‌گرایی و نتیجه‌گرایی در نظام اخلاقی امیر مؤمنان (ع) به بهترین شکل ممکن تلفیق شده‌اند و آن حضرت از نظر اخلاقی از جهتی وظیفه‌گرا و از جهتی دیگر نتیجه‌گرا هستند، استدلال‌های اخلاقی مستنبط از توصیه‌های اخلاقی آن حضرت را در دو بخش دسته‌بندی می‌کنیم:

۱- استدلال‌های اخلاقی وظیفه‌گرایانه؛ ۲- استدلال‌های اخلاقی نتیجه‌گرایانه.

۱-۲. استدلال‌های اخلاقی وظیفه‌گرایانه

چنان‌که گفته شد، بخشی از توصیه‌های اخلاقی امیر مؤمنان (ع) معطوف به تکلیف و وظیفه انسان است؛ اما با توجه به این‌که طرف تکلیف انسان چه کسی یا چه چیزی می‌تواند باشد، یا انسان در برابر چه کسی یا چه چیزی مکلف به انجام تکلیف است، استدلال‌های اخلاقی معطوف به تکلیف متنوع می‌شوند و حداقل

می‌توان چهار نوع استدلال از این جهت از سخنان امیر مؤمنان (ع) استنباط نمود که عبارتند از: استدلال اخلاقی معطوف به وظیفه انسان در برابر خدا، استدلال اخلاقی معطوف به وظیفه انسان در برابر خود، استدلال اخلاقی معطوف به وظیفه انسان در برابر دیگران و استدلال اخلاقی معطوف به وظیفه انسان در برابر محیط زیست. در این تحقیق سعی می‌کنیم به نمونه‌هایی از استدلال‌های اخلاقی معطوف به وظیفه که به وسیله امیر مؤمنان (ع) ارائه شده‌اند اشاره نمائیم.

لازم به یادآوری است که در مکتب اخلاقی امیر مؤمنان (ع) وظیفه‌گرایی صرف، تحقق واقعی ندارد و هر وظیفه‌ای که در نظر گرفته شود، نهایتاً برای دست‌یابی به یک نتیجه است و غایت‌الغایات این دیدگاه اخلاقی تقریب به کمال مطلق یعنی حضرت باری تعالی است و این مهم‌ترین تفاوت وظیفه‌گرایی کانت با وظیفه‌گرایی موردنظر در کلام امیر مؤمنان (ع) است؛ زیرا کانت اخلاق را برای اخلاق می‌خواهد (شیروانی، ۱۳۸۱: ۶۲). اما امیر مؤمنان اخلاق را برای هدفی بالاتر مد نظر قرار می‌دهد و آن تقریب به خدای تبارک و تعالی است.

۱-۱-۲. استدلال اخلاقی معطوف به وظیفه انسان در برابر حضرت باری تعالی

امیر مؤمنان (ع) اولین وظیفه انسان در برابر حضرت باری تعالی را شناخت، شکرگزاری و تقوای او معرفی می‌کند. با مطالعه خطبه‌ها و نامه‌های آن حضرت متوجه می‌شویم حسن مطلع اکثر سخنانی که از آن حضرت به یادگار مانده است، دعوت به تقوای الهی و حمد و سپاس اوست. اگر بخواهیم استدلال‌های اخلاقی مستنبط از سخنان آن حضرت را در قالب یک استدلال منطقی بیان کنیم می‌توانیم بگوئیم: از دیدگاه امام علی (ع) خداوند متعال هستی‌بخش و منعم انسان است، شکر منعم واجب است؛ بنابراین شکر و سپاسگزاری از خداوند متعال بر انسان واجب است.

پیش از اشاره به برخی از استدلال‌های اخلاقی امیر مؤمنان (ع) در این زمینه لازم است که توجه داشته باشیم که آنچه در الزام به شکرگزاری باید مد نظر قرار گیرد این است که این الزام، نوعی الزام درونی است و چنین نیست که هم‌اکنون نیروی قهاری بالای سر انسان باشد تا او را مجبور به عبودیت و بندگی خدا کند. به قول کانت: «ما در مقابل خدا الزاماتی داریم، اما خدا ما را مجبور نمی‌کند که این الزامات را انجام دهیم. انسان الزاماتی را که در قبال خدا دارد، هنگامی که بر اساس اجبار انجام دهد، به نحو احسن به‌جا نمی‌آورد بلکه هنگامی که بر اساس تکلیف انجام دهد، آنها را درست به‌جا آورده است. اگر کاری را از روی میل و رغبت انجام دهیم آن کار بر اساس تکلیف انجام شده است، اما اگر کاری را بر اساس اجبار انجام دهیم عملی است که بر اساس حقوق قانونی انجام شده است.» (کانت، ۱۳۹۳: ۶۱).

«ضرورت شکر منعم» که مبنای برخی استدلال‌های اخلاقی امیر مؤمنان (ع) در زمینه وظیفه انسان در برابر خداوند متعال است، از اصول اساسی در اندیشه اسلامی است، به حدی که یکی از براهین لزوم شناخت باری تعالی بر این اصل استوار است. در مباحث مربوط به اخلاق بندگی نیز یکی از براهین ضرورت عبودیت و بندگی خدا نیز همین اصل است. چنان‌که در حدیثی از امام باقر (ع) منقول است که «شبی رسول خدا نزد عایشه بود؛ او سؤال کرد: چرا خود را برای عبادت خدا این همه به‌زحمت می‌افکنی

درحالی که خداوند گناهان گذشته و آینده تو را بخشیده است؟» (فتح/۲) پیامبر (ص) فرمود: «أَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا؟» آیا من نباید بنده شکرگزار او باشم؟ (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۹۵/۲).

امام علی (ع) نیز استدلال اخلاقی خود مبنی بر ضرورت عبودیت و بندگی خدا را بر این اصل مبتنی می‌سازد و می‌فرماید: «لَوْ لَمْ يَتَوَعَّدِ اللَّهُ عَلَى مَعْصِيَتِهِ لَكَانَ يَجِبُ أَلَّا يُعْصَى شُكْرًا لِنِعْمِهِ» (حکمت/۲۸۲) حتی اگر خداوند تهدید به عذاب در برابر عصیان نکرده بود؛ واجب بود به پاس نعمت‌هایش نافرمانی او نکنند. نکته‌ای که باید به آن توجه داشت این است که قاعده «لزوم شکر منعم» قاعده‌ای است که دستور عقل عملی و فطرت انسان است و همه انسان‌هایی که از فطرت اصیل خود دور نشده‌اند و از عقل سلیم برخوردارند به آن معترفند، چنان‌که در حدیث مذکور از واژه «يَجِبُ» استفاده می‌شود این واژه در حدیث فوق در حقیقت همان وظیفه‌ای است که از عواطف انسان مایه می‌گیرد (مکارم شیرازی ۱۳۸۶: ۴۰).

در نگاه عمیق منبعت از تعالیم مکتب اهل بیت (ع) همه عالم و آنچه که در دسترس انسان قرار دارد، نعمت پروردگار است و لازم است که در برابر آنها انسان به وظیفه خود عمل کند و شکر نعمت به جای آورد. حتی خود عبادت هم نعمت باری تعالی است، چنان‌که امام صادق (ع) یک حدیث قدسی نقل می‌کند به این مضمون: «قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى: يَا عِبَادِيَ الصَّادِقِينَ، تَنَعَّمُوا بِعِبَادَتِي فِي الدُّنْيَا؛ فَإِنَّكُمْ تَتَنَعَّمُونَ بِهَا فِي الْآخِرَةِ» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۵: ۹). خداوند متعال فرمود: ای بندگان راستین من! در دنیا از نعمت عبادت من برخوردار شوید؛ زیرا که در آخرت به سبب آن منتعم می‌گردید.

امام علی (ع) در حدیث دیگری ضمن اشاره به نعمت‌های حضرت باری تعالی، بر ضرورت عبودیت و بندگی او چنین استدلال می‌کند: بترسید از خدائی که شما را به پند خود بهره‌مند فرمود و به وسیله پیغمبرانش شما را به دستور خویش اندرز داد و به نعمت دادنش بر شما منت نهاد، پس برای عبادت و بندگی اش نفس‌های خود را رام و خوار نمائید و حق فرمانبری از او را بجا آورید (خطبه/۱۸۹).

نکته‌ای که توجه به آن ضروری است این است که امام علی (ع) استدلال اخلاقی بر ضرورت بندگی خدا را صرفاً وظیفه‌گرایانه نمی‌داند، بلکه معتقد است که برخی در عبودیت و بندگی خدای متعال نتیجه‌گرا هستند، حال این نتیجه می‌تواند دست‌یابی به نعمتی یا رهایی از عذابی باشد. از نظر امام (ع) عبادت معطوف به وظیفه فقط کار عاشقان حضرت باری تعالی است که امام از آنها به «احرار» تعبیر می‌کند. «إِنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ رَغْبَةً فَبَلَكَ عِبَادَةُ التُّجَّارِ، وَإِنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ رَهْبَةً فَبَلَكَ عِبَادَةُ الْعَبِيدِ، وَإِنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ شُكْرًا فَبَلَكَ عِبَادَةُ الْأَحْرَارِ» (حکمت/۲۳۷). «گروهی خدا را از روی رغبت و میل (به بهشت) پرستش می‌کنند، این عبادت تاجران است و عده‌ای از روی ترس او را می‌پرستند و این عبادت بردگان است و جمعی دیگر خدا را برای شکر نعمت‌ها و این‌که شایسته عبادت است و می‌پرستند و این عبادت آزادگان است». امام علی (ع) عبودیت و بندگی خود را از نوع عبادت احرار و عاشقان خدای متعالی معرفی می‌کند و در ضمن مناجاتی می‌گوید: «مَا عَبَدْتُكَ خَوْفًا مِنْ نَارِكَ وَلَا طَمَعًا فِي جَنَّتِكَ لَكِنْ وَجَدْتُكَ أَهْلًا لِعِبَادَةِ فَعَبَدْتُكَ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۸۶/۶۷) مولای من! تو را نه به دلیل ترس از عذاب دوزخ و نه به آرزوی دست‌یابی به نعمت‌های بهشت پرستش می‌کنم، بلکه تو را سزاوار پرستش یافتم، پس تو را می‌پرستم. در روایتی دیگر نقل شده

است که هرگاه وقت نماز می‌رسید امام علی (ع) بی‌تابی می‌کرد و بدنش می‌لرزید و رنگ‌به‌رنگ می‌شد. عرض می‌شد: شما را چه شده است ای امیر مؤمنان! می‌فرمود: وقت اداء امانتی است که خدای متعال بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه داشت و آنها از پذیرفتنش سر باز زدند و از آن ترسیدند (فیض کاشانی، ۱۴۱۷: ۳۷۸/۱).

۲-۱-۲. استدلال‌های اخلاقی و وظیفه‌گرایانه معطوف به انسان‌شناسی

چنان‌که گفته شد بخشی از استدلال‌های اخلاقی و وظیفه‌گرایانه امام علی (ع) معطوف به انسان و انسان‌شناسی است. این استدلال‌ها را می‌توان به دو دسته تقسیم نمود: یک دسته از آنها استدلال‌هایی هستند که به وظیفه انسان در برابر خود نظر دارند و دسته دیگر معطوف به وظیفه انسان در برابر دیگران هستند؛ که به بیان آنها می‌پردازیم.

الف. استدلال‌های اخلاقی معطوف به وظیفه انسان در برابر خود

از دیدگاه امام علی (ع) انسان همچنان‌که در برابر خدای متعال موظف به رعایت اخلاق بندگی است، در برابر خود نیز مسئول است و باید نسبت به اداء تکلیف در این خصوص پایبند باشد. ایشان در نامه‌ای به یکی از کارگزارانشان می‌فرماید: «هر کس که امانت را بی‌ارج شمارد و در مزرع خیانت چرد و خود و دین خود را از لوٹ آن پاکیزه نسازد، خود را در دنیا گرفتار خواری و رسوایی ساخته و در آخرت خوارتر و رسواتر است.» (نامه/۲۶). این سخن امام (ع) را از آن جهت که به نحوی معطوف به نتایج زیان‌بار وظیفه‌شناسی انسان در برابر خود و استعدادهای ذاتی خود است، می‌توان هم به‌عنوان یک استدلال اخلاقی و وظیفه‌گرایانه مدنظر قرار داد و هم به‌عنوان یک استدلال اخلاقی نتیجه‌گرایانه.

از سخنان متعددی که از امیر مؤمنان (ع) در خصوص ضرورت اداء امانت منقول است، به دست می‌آید که منظور ایشان صرفاً امانت‌های دنیوی که انسان در زندگی اجتماعی موظف به اداء آنهاست، نیست، بلکه نگاه آن حضرت بیشتر به امانات و نعمت‌های معنوی و در رأس آنها نعمت هدایت و نبوت است، چنان‌که نبی اکرم (ص) را به طیب سیاری تشبیه می‌کند که با طب و ابزار طبابتش همواره در گردش است و بیماری‌های روحی و اخلاقی مردم را درمان می‌کند (خطبه/۱۰۸) و البته اکثر مردم از این نعمت بزرگ غافل هستند و وظیفه خود را در این خصوص انجام نمی‌دهند. از مصادیق اصلی این امانت آزادی و اختیار انسان است که لازمه تکالیف و مسئولیت‌هایی است که انسان پذیرفته است (ر. ک: مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۷/۴۱). این امانت همان است که در قرآن کریم به آن اشاره شده است که: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَىٰ لِسْمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا﴾ (احزاب/۷۲) ما امانت الهی و بار تکلیف را بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه کردیم، پس از برداشتن آن سر باز زدند و از آن هراسناک شدند و انسان آن را برداشت، راستی او ستمگری نادان بود. بسیاری مفسران امانت در آیه فوق را به تکلیف و مسئولیت تفسیر کرده‌اند و چنان‌که گفته شد، مسئولیت و تکلیف جز با آزادی و اختیار انسان سازگار نیست، بنابراین آنچه خدای متعال در ابتدای خلقت درجه و مرتبه بیشتری از آن را به انسان بخشیده است، نعمت آزادی است و شکرگزاری انسان در برابر این نعمت به این است که جز در برابر ولی

نعمتش سر تسلیم فرو نیاورد؛ و به همین دلیل امام علی (ع) بندگی و تسلیم در برابر دیگران را ممنوع می‌کند و خطاب به فرزندش امام حسن (ع) می‌فرماید: «لَا تَكُنْ عَبْدَ غَيْرِكَ وَ قَدْ جَعَلَكَ اللَّهُ حُرًّا» (نامه/۳۱) بنده دیگران مباش؛ درحالی که خداوند تو را آزاد آفریده است؛ و این خود یک استدلال اخلاقی وظیفه‌گرایانه است که مسئولیت انسان در برابر خویش را گوشزد می‌کند. «استنباط باید از هست» که از مباحث مهم فرا اخلاق است در این سخن امام (ع) مشهود است، به این صورت که تو چون در خلقت و فطرت آزاد آفریده شده‌ای، نباید تن به بندگی دیگران بدهی و در برابر آنها سر تسلیم فرود آوری.

نتیجه‌ای که از مطالب فوق به دست می‌آید این است که انسان در برابر نفس و استعداد‌های ذاتی‌اش مسئول است و باید در این زمینه به وظیفه انسانی و الهی خود عمل کند و استعدادات و توانایی‌ها و فرصت‌های ارزشمندی را که به او داده می‌شود، ضایع نکند، زیرا در این صورت مرتکب ظلم به خود شده است که با اخلاق انسانی سازگار نیست.

خودشناسی از جهت دیگری نیز می‌تواند مقدمه یک استدلال اخلاقی قرار گیرد و آن در صورتی است که انسان به فقر ذاتی خود توجه و اهتمام داشته باشد و بداند که تمام وجودش از کسی است که به قول شاعر «به اندک التفاتی زنده دارد آفرینش را *** اگر نازی کند در هم فرو ریزند قالب‌ها» (نظیری نیشابوری، دیوان اشعار) اگر چنین شناختی از انسان برای خودش فراهم شود، همچون امیر مؤمنان (ع) دست به مناجات بلند می‌کند: «مَوْلَايَ يَا مَوْلَايَ أَنْتَ الْغَنِيُّ وَ أَنَا الْفَقِيرُ وَ هَلْ يَرْحَمُ الْفَقِيرَ إِلَّا الْغَنِيُّ، مَوْلَايَ يَا مَوْلَايَ أَنْتَ الْمُعْطِي وَ أَنَا السَّائِلُ وَ هَلْ يَرْحَمُ السَّائِلَ إِلَّا الْمُعْطِي» (همان: ۶۵۷) مولای من! تو بی‌نیازی و من فقیر و نیازمند و آیا کسی غیر از بی‌نیاز می‌تواند بر فقیر نیازمند رحم آورد، تو بخشنده‌ای و من گدا هستم و آیا جز بخشنده کسی بر گدا رحم می‌آورد؟ از نظر امیر مؤمنان (ع) شناخت صحیح انسان از خود، او را چنان وابسته به خدای متعال می‌گرداند که حتی دعا و خواستن را نیز از او می‌داند و می‌گوید: «اللَّهُمَّ إِنْ فَهَيْتُ عَنْ مَسْأَلَتِي، أَوْ عَمِيتُ عَنْ طَلْبَتِي، فَذَلْنِي عَلَى مَصَالِحِي، وَخُذْ بِلِقَابِي إِلَى مَرَاثِدِي...» (خطبه/۲۲۷) خداوند! اگر از دعا کردن ناتوانم یا راه طلب‌کردنمی‌دانم، مرا به مصالح‌خویشتم راهنمایی و دل مرا به سوی موارد رشدم بگردان.

استدلال اخلاقی موجود در این مناجات‌ها و دعاها چنان آشکار است که نیاز به توضیح ندارد، زیرا چنان- که در متن آنها آمده است موجود ضعیف و فقیر برای نجات از ضعف و فقر باید از موجود غنی و قوی استعانت بطلبد و چون ما انسان‌ها این ویژگی‌ها را داریم چاره‌ای جز استعانت و کمک‌گرفتن از خدای قادر متعال که در عبودیت و بندگی او نمود پیدا می‌کند، نداریم.

استدلال اخلاقی دیگری که از بیانات امیر مؤمنان (ع) قابل استنباط است و نتیجه شناخت انسان از خود است، این است که انسان وقتی که خود را شناخت و به ضعف روحی و جسمی خود پی برد از رذایل اخلاقی مثل عجب، غرور، فخرفروشی و ... پرهیز می‌کند و در دام این رذایل نمی‌افتد، چنان که امام (ع) می‌فرماید: «ما لابن آدم و الفخر؟! أَوْلُهُ نُطْفَةٌ وَ آخِرُهُ جِيفَةٌ، لَا يَرْزُقُ نَفْسَهُ وَ لَا يَدْفَعُ حَتْفَهُ» (حکمت/۴۵۴) آدمیزاد را چه به فخرفروشی! آغازش نطفه‌ای است بی‌ارزش و فرجامش مرداری بدبو، نه می‌تواند خود را

روزی دهد و نه می‌تواند جلوی مرگ خویش را بگیرد. همچنین در استدلال اخلاقی دیگری احساس کرامت نفس را ناشی از خودشناسی می‌داند و می‌فرماید: «مَنْ كَرَمَتْ عَلَيْهِ نَفْسَهُ، لَمْ يُهِنِهَا بِالْمَعْصِيَةِ» (تمیمی آمدی: ۶۷۷) هر کس برای خودش ارزش قائل باشد، آن را با معصیت، بی‌ارزش نمی‌سازد.

ب. استدلال‌های اخلاقی معطوف به وظیفه انسان در برابر دیگران

امیر مؤمنان (ع) همواره بر ضرورت عمل به تکلیف در برابر دیگران که از آن به‌عنوان «اخلاق اجتماعی» یاد می‌کنیم، تأکید کرده و آن را به‌عنوان وظیفه‌ای انسانی معرفی می‌کند. استدلال‌های اخلاقی که به رابطه انسان با دیگران معطوف است مبتنی بر اصل زیست اجتماعی انسان هستند. حال چه انسان را مدنی بالطبع بدانیم چه مدنی بالفطره و بالعقل. (ر. ک.: جوادی آملی، ۱۳۷۸: ۴، ۳/۳۸۳) در هر صورت انسان چون موجودی است که در اجتماع به کمال شایسته‌اش می‌رسد، باید الزامات زندگی اجتماعی را بپذیرد؛ و به وظیفه خود در قبال انسان‌های دیگر عمل نماید. امام علی (ع) در این زمینه نیز استدلال‌های اخلاقی ارزشمندی ارائه می‌دهد. او در عهدنامه مالک می‌فرماید: «دل خود را آکنده از مهر و محبت و لطف نسبت به مردم گردان و مبادا برای آنان چون جانور درنده‌ای باشی که خوردنشان را غنیمت دانی؛ زیرا که مردم دو دسته‌اند: یا برادر دینی تو هستند و یا هم‌نوع تو. در معرض لغزش و خطا قرار دارند و گاه از روی عمد یا خطا دست به گناه و تجاوز می‌آیند. پس همان‌گونه که خود دوست داری خداوند نسبت به تو بخشش و گذشت کند، تو نیز نسبت به آنان بخشش و گذشت داشته باش؛ زیرا تو بالادست آنها هستی و فرمانروایی بر تو، بالا دست تو می‌باشد و خداوند بالا دست کسی است که تو را به امارت گماشته است» (نامه/۵۳).

چنان‌که ملاحظه می‌شود امام علی (ع) بر ضرورت مهربانی و رفتار مبتنی بر عدل و انصاف مسئولان جامعه با مردم استدلال می‌کند و حاکمان و مسئولان جامعه را موظف به رعایت رفق و مهربانی و رفتار عادلانه با مردم می‌داند. استدلال امام (ع) مبتنی بر دو اصل است. یکی اینکه مردم اعم از اینکه هم‌کیش تو باشند یا هم‌نوع تو در معرض خطا و گناه هستند، همچنان‌که خود تو در معرض این‌ها هستی و دیگر اینکه باید با آنان چنان رفتار کنی که دوست داشته باشی خدای بزرگ با تو رفتار کند.

یکی از استدلال‌های اخلاقی امیر مؤمنان (ع) که مبتنی بر انسان‌شناسی دقیق آن حضرت است و در آن اصل تعمیم‌پذیری اخلاق به‌عنوان مقدمه مورد استفاده قرار گرفته است، در فرازی از وصیت‌نامه آن حضرت به امام حسن مجتبی (ع) به بهترین شکل ممکن تبیین شده است: «پسرم! خویشتن را معیار و مقیاس قضاوت میان خود و دیگران قرار ده. برای دیگران چیزی را دوست دار که برای خود دوست می‌داری و برای آنها نپسند آنچه را برای خود نمی‌پسندی. به دیگران ستم نکن همان‌گونه که دوست نداری به تو ستم شود. به دیگران نیکی کن چنان‌که دوست داری به تو نیکی شود. آنچه را برای دیگران قبیح می‌شمری برای خودت نیز زشت شمار؛ و برای مردم راضی شو به آنچه برای خود از سوی آنان راضی می‌شوی» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۵۶۱/۹).

چنان‌که گفته شد امام علی (ع) در این توصیه اخلاقی بر اصل تعمیم‌پذیری که از آن با عنوان قاعده زرین (Golden rule) یاد می‌شود تأکید می‌کنند. در این قاعده انسان خودش معیار و میزان معرفی می‌شود. یکی از بزرگترین فیلسوفانی که بر این قاعده تأکید می‌کند و آن را به‌عنوان ملاک عمل اخلاقی معرفی می‌کند، امانوئل کانت فیلسوف معروف آلمانی است. تقریرهایی که کانت از این قاعده ارائه می‌دهد مختلف است و مشهورترین آنها که قرابت معنایی بیشتری با بیان امیر مؤمنان (ع) دارد چنین است: «فقط براساس دستوری عمل کن که درعین حال بتوانی به‌وسیله آن اراده کنی که آئین رفتار تو قانونی کلی و عمومی بشود» (Kant, 2002: 38).

لازم به یادآوری است که تقریر کانت از قاعده زرین که او از آن با عنوان «امر مطلق» یاد می‌کند از طرف فیلسوفان اخلاق با اشکالاتی مواجه شده است. (ر. ک: دکامی، ۱۳۹۷: ۹۳-۷۷) چنان‌که ویلیام فرانکنا تعمیم‌پذیری را به‌عنوان مبنای استدلال اخلاقی از سوی کانت، این‌گونه به چالش می‌کشد: «هنگامی که تک و تنها در بیابان هستی سوت بزنی! این ظاهراً دستوری است که می‌توان اراده کرد که یک قانون کلی باشد، اگر هم دستور فوق این‌گونه نباشد، بدیهی است که این دستور که اول بند کفش چپ را ببند، چنین است ولی یقیناً هیچ‌یک از این قواعد را نمی‌توان تکلیف اخلاقی تلقی کرد. دیدگاه کانت قابل دفاع‌تر بود اگر او صرفاً معتقد می‌بود که دستورهایی را که نتوان آنها را به‌عنوان قوانین کلی اراده کرد، ضد اخلاقی‌اند» (فرانکنا، ۱۳۹۲: ۸۲).

تقریری که امام علی (ع) از این استدلال اخلاقی ارائه می‌دهد، اشکال وارده بر تقریر کانت را ندارد، زیرا امام (ع) صرفاً بر تعمیم‌پذیری به‌عنوان مبنای عمل اخلاقی تکیه نمی‌کند، بلکه تعمیم‌ناپذیری را به‌عنوان مبنای عمل غیراخلاقی مورد تأکید قرار می‌دهد، آنجا که می‌فرماید: «آنچه برای خود نمی‌پسندی برای دیگران نیز مه‌سند و همان‌گونه که دوست نداری به تو ستم شود، به دیگران ستم نکن» (نامه/۳۱) در نتیجه مفهوم کلام امام علی (ع) در خصوص تعمیم‌پذیری اخلاق تنها این نیست که صرفاً هر چیزی که اراده کنی که دیگران انجام دهند، اخلاقی است؛ زیرا این تقریر از استدلال، شامل افعال مباح که انجام یا ترکشان ارتباطی با اخلاقی‌بودن یا اخلاقی‌نبودن آنها ندارد، نیز می‌شود، بلکه این مطلب نیز از کلام نورانی ایشان قابل استنباط است که آنچه که نتوانی آن را برای همه انسان‌ها، از جمله خودت، اراده کنی اخلاقی نیست (دکامی، ۱۳۹۶: ۷۷-۹۳).

استدلال‌های اخلاقی وظیفه‌گرایانه امیر مؤمنان (ع) در خصوص رفتار با دیگران محدود به موارد فوق نیست، بلکه آن حضرت در موارد متعددی بر ضرورت انجام وظیفه انسانی در قبال سایر انسان‌ها تأکید می‌کند. چنان‌که در جنگ صفین لشکر معاویه آب را بر روی سپاه امام (ع) بست اما با فرمان آن حضرت لشکریانش در یک حمله سریع لشکر معاویه را از سواحل فرات عقب راندند و کنترل آن را به دست گرفتند، اما انسانیت ایشان و احساس وظیفه در قبال سایر انسان‌ها حتی دشمنانش، به او اجازه نداد تا توصیه برخی از بزرگان لشکرش را مبنی بر بستن آب به روی لشکر دشمن بپذیرد و دستور داد تا شریعه فرات را جهت استفاده سپاه دشمن آزاد بگذارند (جعفری، ۱۳۵۷: ۱۶۹/۱). همچنین آن حضرت در آخرین

ساعات عمر شریفشان با آنکه لحظات بسیار سختی را می‌گذارد، ضرورت دشمنی با ظالمان و کمک‌رسانی به مظلومان، اهتمام به امور همسایگان و یتیمان، رعایت اعتدال در برخورد با مجرمان را از یاد نمی‌برد و می‌فرماید: «دشمن ستمگر و یاور ستمدیده باشید. شما را و تمام فرزندان و خاندانم را و کسانی را که این وصیت به آنها می‌رسد، به ترس از خدا و نظم در امور زندگی و ایجاد صلح و آشتی در میانتان سفارش می‌کنم، زیرا من از جدّ شما پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم شنیدم که می‌فرمود: «اصلاح دادن بین مردم از نماز و روزه یک سال برتر است. خدا را خدا را درباره یتیمان در نظر آورید، نکند آنان گاهی سیر و گاه گرسنه بمانند و حقوقشان ضایع گردد. خدا را خدا را درباره همسایگان در نظر آورید، حقوقشان را رعایت کنید که وصیت پیامبر (ص) شما هستند، او همواره به خوش‌رفتاری با همسایگان سفارش می‌کرد تا آنجا که ما گمان بردیم برای آنان ارثی معین خواهد کرد» (نامه/۴۷).

آنچه در این توصیه‌ها و استدلال‌های اخلاقی امام علی (ع) توجه هر خواننده‌ای را به خود جلب می‌کند، واقع‌نگری و عدالت‌محوری آن حضرت است. واقعیت این است که در جامعه انسانی، بعضی به واسطه خوی تجاوزگری به بعضی دیگر ظلم می‌کنند، در این صورت وظیفه دیگر انسان‌هاست تا به کمک مظلوم بروند و از ظلم ظالم جلوگیری کنند. همچنین وجود افراد مستضعف در جامعه به واسطه خوی استکباری دیگر انسان‌ها یک واقعیت غیرقابل‌انکار است، اینجاست که انسانیت ما حکم می‌کند که بر سیری ظالم و گرسنگی مظلوم سکوت نکنیم. این حقیقت را امام علی در خطبه شقشقیه به زیباترین شکل ممکن و در نهایت ایجاز و در اوج معنا این‌گونه بیان می‌دارد: «سوگند به خدایی که دانه را شکافت و انسان را آفرید، اگر نبود حضور حاضران و قیام حجت به خاطر وجود یاری کنندگان و اگر نبود عهد الهی که خدای تعالی از دانایان گرفته تا بر سیری ظالم و گرسنه ماندن مظلوم راضی نشوند و آرام نگیرند، هر آینه ریسمان و افسار شتر خلافت را بر کوهان آن می‌انداختم و آخر خلافت را به کاسه نخست آن آب می‌دادم» (خطبه/۳).

در این جمله امیر مؤمنان (ع) لاف‌دل دو استدلال اخلاقی وظیفه‌گرایانه مستتر است: ۱- اگر برای شخص لایق مدیریت جامعه، شرایط پذیرش مسئولیت فراهم شد و مردم از او استقبال کردند، وظیفه دارد تا مسئولیت را بپذیرد. ۲- اگر عالمان جامعه انسانی وجود بی‌عدالتی را مشاهده کردند و شاهد شکم‌بارگی ظالمان و گرسنگی و فقر مظلومان بودند، حق سکوت و آرامش ندارند و باید در برابر ظلم به پا خیزند. چنان‌که ملاحظه می‌شود در این استدلال‌ها که در قالب قیاس تلازم تقریر یافته‌اند از وضع مقدم، وضع تالی نتیجه گرفته شده است. تقریر سایر استدلال‌های اخلاقی امیر مؤمنان (ع) در قالب قیاس تلازم نیز ممکن است و در این استدلال‌ها غالباً از قاعده «وضع مقدم و در نتیجه وضع تالی» و در مواردی از قاعده «رفع تالی و در نتیجه رفع مقدم» استفاده می‌شود.

از آنچه در این بخش از تحقیق گفته شد به دست می‌آید که استدلال‌های اخلاقی امام علی (ع) که معطوف به وظیفه است، برگرفته از واقعیات موجود است و انسان در برابر این واقعیات وظیفه‌ای دارد که باید به آنها عمل کند. اینکه انسان از نعمت‌های الهی فراوانی برخوردار است و باید قدردان آنها باشد.

اینکه باید خود را به‌عنوان یک انسان ملاک و معیار قضاوت و عمل دربارهٔ دیگران قرار دهد و با دیگران آن‌گونه رفتار کند که می‌خواهد دیگران با او برخورد کنند. اینکه به‌عنوان یک انسان باید نسبت به امور سایر انسان‌ها اهتمام بورزد و مسئولیت‌پذیر باشد و ... نکتهٔ دیگر که قبلاً نیز به آن اشاره شد، اینکه در مکتب اخلاقی امیر مؤمنان (ع) وظیفه‌گرایی به هر شکلی که در نظر گرفته شود، گزیری از توجه به نتیجه ندارد، به‌عبارت‌دیگر وظیفه‌گرایی صرف در این مکتب امکان تحقق ندارد و تمام افعال به وظیفهٔ انسان در برابر خدای متعال برمی‌گردند؛ بنابراین غایت افعال اخلاقی انسان باید جلب رضایت او باشد.

۲-۲. استدلال‌های اخلاقی نتیجه‌گرایانه در کلام امیر مؤمنان (ع)

چنان‌که گفته شد برخی از استدلال‌های اخلاقی، معطوف به‌غایت و نتیجهٔ عمل هستند، بر مبنای دیدگاه‌های نتیجه‌گرایانه عمل اخلاقی عملی است که نتیجهٔ خوبی را به دنبال داشته باشد اما اینکه این نتیجه به چه کسی برمی‌گردد؟ سه دیدگاه وجود دارد: برخی معتقدند که نتیجهٔ عمل اخلاقی باید به خود فاعل برگردد، این گروه را «خودگرایان اخلاقی» می‌گویند؛ برخی دیگر معتقدند عملی اخلاقی است که نتیجه‌اش دست‌یابی به خیر برای دیگران باشد، این گروه را «دیگرگرایان اخلاقی» می‌نامند، گروه دیگر که به «سودگرایان اخلاقی» موسوم‌اند، معتقد به سود اکثریت هستند و معتقدند فعل اخلاقی فعلی است که بیشترین خیر را برای بیشترین افراد به ارمغان به دنبال آورد. (فرانکنا، ۱۳۸۰: ۴۲) آنچه در این بخش از تحقیق به آن می‌پردازیم، استدلال‌های اخلاقی است که امام علی (ع) در آنها به‌غایت و نتیجهٔ عمل توجه دارند، بدون التزام به تفکیک مذکور.

نکته‌ای که پیش از هر چیزی باید به آن توجه کنیم این است که امام علی (ع) بر استقلال اصول اخلاق از غایات و اهداف دنیوی تأکید دارد و هدف اخلاق را اصالتاً تقرب به کمال مطلق یعنی حضرت باری‌تعالی می‌داند و عملی را اخلاقی به معنای حقیقی می‌داند که غایت اصلی آن کمال انسان از مسیر تقرب به خدای متعال باشد، البته این بدان معنا نیست که در مکتب اخلاقی امیر مؤمنان (ع) غایات دنیوی به‌طورکلی نادیده گرفته می‌شوند، بلکه هر غایتی اگر در مسیر درست قرار گیرد و مقدمه‌ای برای رسیدن به کمال حقیقی باشد، ارزشمند و مورد تأیید امام (ع) است، حتی اگر این غایت دنیا و نعمت‌های آن باشد. به همین دلیل امام (ع) سعی می‌کند تا همواره از نتیجه و غایت اعمال نیک به‌عنوان مقدمه‌ای جهت استدلال‌های اخلاقی بهره‌بردارد، چرا که معتقد است: «من لم يعرف منفعة الخیر لم یقدر علی العمل به» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۶۶/۷۲) هر کس منافع اعمال نیک را نداند، بر انجام آنها قادر نخواهد بود. آن حضرت دنیا را مزرعه و پل رسیدن به آخرت می‌داند و در توصیه‌ای اخلاقی می‌فرماید: «كُنْ لِدُنْيَاكَ كَأَنَّكَ تَعِيشُ أَبَدًا وَ كُنْ لِآخِرَتِكَ كَأَنَّكَ تَمُوتُ غَدًا» (نامه/۳۱) برای دنیایت چنان باش که گویی تا ابد زنده خواهی ماند و برای آخرت چنان باش که گویی فردا خواهی مرد.

این نگاه به دنیا و نعمت‌های آن و نیز میل اصیل حب ذات که بر اساس آن انسان خواهان خوشی و سعادت خود است، موجب شده است که امام علی (ع) همواره نگاه غایت‌گرایانه به مسائل و امور را وسیله و مقدمه‌ای برای بسیاری از استدلال‌های اخلاقی خود قرار دهد و مخاطبان خود را در پرتو این استدلال‌ها

به اخلاق دعوت فرمایند. این استدلال‌ها گاهی معطوف به کسب فضایل اخلاقی هستند و گاهی معطوف به پرهیز از رذایل اخلاقی، به همین دلیل تلاش ما در این بخش از تحقیق این است که ضمن بررسی استدلال‌های امیر مؤمنان (ع) بر ضرورت کسب فضایل، به استدلال‌های آن حضرت بر ضرورت ترک رذایل اخلاقی اشاره شود.

در اندیشه اسلامی و مکتب اخلاقی اهل بیت (ع) تقرّب به کمال مطلق از طریق تشبیه به صفات جمال الهی امکان‌پذیر است و این صفات غالباً فضایل اخلاقی هستند که بر ضرورت آراستگی به آنها تأکید شده است. اگر در توصیه‌های اخلاقی معصومین (ع) آمده است که «تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۲۹/۶۱) منظور این است که خود را به صفات جمال حق تعالی بیارایید و صفات جمال الهی در حوزه اخلاق همان صفات وجودی‌ای هستند که خود باری تعالی به انسان اجازه داده است که به آنها آراسته شود، صفاتی مانند صداقت، عیب‌پوشی، صبر، علم، بخشش و ... بر مبنای این تفکر است که امیر مؤمنان (ع) بر آراستگی به فضایل اخلاقی تأکید می‌کند و جهت ترغیب و تشویق هرچه بیشتر مخاطبان به این کار سعی می‌کند تا فواید و نتایج دنیوی و اخروی افعال اخلاقی را تبیین نماید.

نمونه‌هایی از استدلال‌های اخلاقی غایت‌گرایانه امیر مؤمنان (ع)

از آنجا که پرداختن به تمام استدلال‌های اخلاقی غایت‌گرایانه امیر مؤمنان (ع) در این مختصر ممکن نیست، صرفاً به معرفی و تبیین برخی از این استدلال‌ها که به فضایی مانند صداقت و امانت‌داری نظر دارند و نیز استدلال‌های اخلاقی که به ضرورت پرهیز از رذایلی چون دروغ‌گویی و خیانت در امانت معطوف هستند، می‌پردازیم.

صداقت و راستگویی در بسیاری از سخنان و حکمت‌های مأثور از امیر مؤمنان (ع) به‌عنوان عامل نجات و رستگاری معرفی شده است. آن حضرت راستگویی را عامل اصلاح و دروغ‌گویی را علت فساد هر چیزی معرفی می‌کند و می‌فرماید: «الْصِّدْقُ صِلَاحٌ كُلِّ شَيْءٍ» (تمیمی آمدی، ۲: ۱۳۷۳/۲۸۱) تقریر استدلال اخلاقی فوق در قالب یک قیاس اقترانی شکل اول چنین است: «راستگویی موجب اصلاح امور می‌شود، آنچه موجب اصلاح امور می‌شود عقلاً بر انسان واجب است؛ در نتیجه راستگویی عقلاً بر انسان واجب است». سخنان حکیمانه و توصیه‌های اخلاقی فراوانی از امیر مؤمنان (ع) در خصوص صداقت وجود دارد که تقریر همه آنها در قالب استدلال‌های اخلاقی چندان دشوار نیست و ما جهت رعایت اختصار صرفاً به برخی از این سخنان اشاره می‌کنیم و استدلال مربوط به هر توصیه اخلاقی را به‌صورت مختصر در مقابل آن می‌نویسیم.

الف) «عَاقِبَةُ الصِّدْقِ نَجَاةٌ وَ سَلَامَةٌ» (همان: ۳۶۳/۴) نتیجه صداقت و راستگویی، نجات و سلامت است. از آنجا که انسان ذاتاً خواهان سلامت و رستگاری خود است باید به صداقت پایبند باشد.

ب) «عَلَيْكَ بِالصِّدْقِ، فَمَنْ صَدَقَ فِي أَقْوَالِهِ جَلَّ قَدْرُهُ» (همان: ۲۹۶/۴) بر تو باد راستگویی، زیرا کسی که در گفتارش صادق باشد، مقام و منزلتش بزرگ می‌شود. (از آنجا که بزرگی مقام و منزلت مطلوب ذاتی و فطری انسان است، بر او لازم است تا مقدمات آن را که مهم‌ترین آنها صداقت است فراهم آورد).

ج) «مَنْ تَحَرَّى الصِّدْقَ خَفَّتْ عَلَيْهِ الْمُنُونُ» (حرانی، ۱۳۷۶: ۹۱) هر کس صداقت و راستگویی پیشه کند، بار زندگی برای او سبک می‌شود (سبک‌بار بودن و رهایی از رنج‌های زندگی مطلوب ذاتی انسان است و همه انسان‌ها آن را می‌طلبند و از آنجا که این مهم از طریق صداقت و راستگویی به دست می‌آید بر انسان واجب است که نسبت به آن پایبند باشد).

د) «يَكْتَسِبُ الصَّادِقُ بِصِدْقِهِ ثَلَاثًا: حُسْنَ الثَّقَةِ بِهِ، وَ الْمَحَبَّةَ لَهُ، وَ الْمَهَابَةَ عَنْهُ» (تمیمی آمدی، ۱۳۷۳: ۴۸۰/۶) راستگو با راستگویی خود، سه چیز را به دست می‌آورد: اعتماد، محبت و شکوه در دل‌ها. (دلالت این حدیث بر استدلال اخلاقی معطوف به غایت بیشتر از احادیث دیگر است، زیرا در آن به سه مطلوب ذاتی و فطری بشر اشاره شده است که نتیجه صداقت و راستگویی هستند که عبارتند از: اعتماد مردم، محبت دیگران و شکوه در دل آنها، بنابراین بر انسان واجب است که به راستگویی که مقدمه و علت رسیدن به این خواسته‌هاست پایبند باشد).

امیر مؤمنان (ع) به همان اندازه که بر ضرورت پایبندی به صداقت تأکید و به آن توصیه می‌فرمایند، بر ضرورت پرهیز از دروغ‌گویی تأکید می‌کنند، بلکه به جرأت می‌توان گفت که تأکیدی که بر ضرورت پرهیز از دروغ‌گویی وجود دارد، بسیار شدیدتر و پررنگ‌تر از تأکید بر راستگویی است، شاید دلیل این امر این باشد که از نظر ایشان انسان‌ها ذاتاً راستگو هستند، چون به تعبیر پیامبر اکرم (ص) «يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ» (ری‌شهری، ۱۳۸۵: ۵/۳) هستند و نهی از آنچه که آنها را از این فطرت اولیه دور می‌کند قطعاً در اولویت قرار می‌گیرد. امام علی (ع) دروغ‌گویی را بزرگترین گناهان نزد خدای متعال معرفی می‌کند (فیض کاشانی، ۱۴۱۷ ق: ۲۴۳/۵) و این نشان‌دهنده اهمیت پرهیز از دروغ در تقرب به کمال مطلق است. همچنین آن حضرت می‌فرماید: سزاوار است که مسلمانان از دوستی و برادری با دروغگو اجتناب کنند؛ زیرا او آنقدر دروغ می‌گوید که راستش را هم باور نمی‌کنند (کلینی، ۱۳۶۳: ۳۴۱/۲). وی دروغگو را به سراب تشبیه می‌کند که دور را در نظر تو نزدیک و نزدیک را دور می‌سازد. «جانباوا الکذب؛ فانه مجانب للایمان، الصادق علی شفا منجاه و کرامه، و الکاذب علی شرف مهواه و مهانه» (خطبه/۸۶)؛ از دروغگویی برکنار باشید که از ایمان فاصله دارد، راستگو در ساحل نجات و بزرگواری است و دروغگو بر لبه پرتگاه هلاکت و پستی است. در سخن حکمیانه دیگری دروغ‌گو را به سراب تشبیه می‌کند و بر ضرورت پرهیز از همنشینی با او تأکید و می‌فرماید: «پسرم! از دوستی با دروغ‌پرداز دوری کن که او چون سراب است، دور را در نظر تو نزدیک و نزدیک را دور نشان می‌دهد» (حکمت/۳۸). همچنین آن حضرت دروغ را بدترین سخنان معرفی می‌کند و می‌فرماید: «شر القول الکذب» (خطبه/۸۴).

چنان‌که ملاحظه می‌شود استدلال‌های منطقی هر یک از این توصیه‌های اخلاقی همراهشان است. اگر امام (ع) دروغ‌گویی را بزرگترین گناهان معرفی می‌فرماید از آن جهت است که گناه موجب دوری از خدا می‌شود و دوری از خدا مساوی با خسران دنیوی و اخروی است و اگر دروغ‌گو را به سراب تشبیه می‌کند به خاطر آن است که سراب برای انسان یعنی دویدن و نرسیدن، یعنی تلاش بی‌نتیجه و کاملاً روشن است که این امور با هدف از خلقت انسان در تعارض هستند. نکته‌ای که توجه به آن ضروری است این است

که تمام این استدلال‌ها بر یک اصل عقلی بدیهی استوار هستند و آن این است که «تقص غرض برای موجود عاقل قبیح است» زیرا منجر به تناقض در اراده می‌شود و آن عبارت است از خواستن و نخواستن امر واحد از جهت واحد که استحاله آن بدیهی است.

استدلال‌های اخلاقی امیر مؤمنان (ع) بر ضرورت اداء امانت و پرهیز از خیانت فراوان است. در بخش اول تحقیق ضرورت اداء امانات الهی به‌عنوان یک وظیفه اخلاقی مورد بحث قرار گرفت. در این بخش به بیان استدلال‌های غایت‌گرایانه امیر مؤمنان (ع) بر ضرورت پایبندی به اداء امانت مورد اشاره واقع می‌شود. امام علی(ع) یکی از اسباب خیر دنیا و آخرت را اداء امانت معرفی می‌کند و می‌فرماید: «أَرْبَعٌ مَنْ أُعْطِيَهُنَّ فَقَدْ أُعْطِيَ خَيْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، صِدْقُ حَدِيثٍ وَ آدَاءُ أَمَانَةٍ وَ عِفَّةٌ بَطْنٍ وَ حُسْنُ خَلْقٍ» (تمیمی آمدی، ۱۳۷۳: ۱/۲۳۳). چهار چیز است که به هر کس بخشیده شده باشد، به تحقیق خیر دنیا و آخرت به او بخشیده شده است: راستگویی، اداکردن امانت، نگهداری شکم (از حرام و مشتبه) و خوش‌اخلاقی؛ بنابراین کسی که می‌خواهد به خیر دنیا و آخرت دست پیدا کند لازم است که نسبت به اداء امانت اهتمام بورزد. سخنان امام (ع) در خصوص امانت‌داری فراوان است، اما در برخی از این سخنان بر ضرورت اداء امانت جهت رسیدن به مقصود خاصی استدلال شده است و ما در اینجا متناسب با موضوع تحقیق به ذکر چند نمونه دیگر از آنها می‌پردازیم. یکی از نتایج امانت‌داری از نظر امام علی (ع) دست‌یابی به فضیلت بزرگ صداقت و دوستی است. او در این خصوص می‌فرماید: «الامانة تؤدى الى الصدق» (ری‌شهری، ۱۳۸۵: ۱/۴۷۰) امانت‌داری به راستگویی و دوستی منجر می‌شود؛ بنابراین هر کس خواهان صداقت و دوستی است، لازم است نسبت به اداء امانت پایبند باشد. بدین ترتیب از نظر امام علی (ع) تمام آثار و نتایجی را که برای راستگویی برشمردیم بر امانت‌داری نیز بار می‌شود. امیر مؤمنان (ع) در حدیث دیگری بر نقش امانت‌داری در تقویت صداقت و دوستی چنین تأکید می‌فرمایند: «اذا قَوِّمَتِ الْاِمَانَةُ كَثُرَ الصِّدْقُ» (تمیمی آمدی، ۱۳۷۳: ۳/۳۲۴). نکته‌ای که توجه به آن لازم است این است که امام (ع) در استدلال‌های غایت‌گرایانه‌اش بر ضرورت امانت‌داری صرفاً به کسب فضایل معنوی نظر ندارد بلکه دست‌یابی به اهداف و غایات دنیوی را نیز از آثار و نتایج امانت‌داری می‌داند چنان‌که می‌فرماید: «الامانة تُجْرُ الرِّزْقُ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۷۹/۳).

امیر مؤمنان (ع) خیانت در امانت را از بزرگترین گناهیانی می‌داند که خشم و غضب الهی را برای انسان به دنبال دارد و پیروانش را از ارتکاب آن بر حذر می‌دارد. آن حضرت خیانت را موجب خواری و خذلان در دنیا و آخرت معرفی می‌کند و می‌فرماید: «کسی که امانت الهی را خوار شمارد و دست به خیانت آلوده کند، خود و دین خود را پاک نساخته و درهای خواری را در دنیا به روی خود گشوده و در قیامت خوارتر و رسواتر خواهد بود» (نامه/۲۶). امام (ع) در برابر خواست نامشروع برادرش عقیل که از آن حضرت تقاضا می‌کرد مقداری گندم از بیت‌المال مسلمانان به‌صورت غیرقانونی به او بدهد و در امانت مردم خیانت کند؛ میله‌ای آهنی داغ کرده و به دست او نزدیک نمود. آنگاه که او حرارت آتش را احساس کرد بانگ ناله‌اش بلند شد. امام (ع) به او فرمود: «مادران فرزند مرده به عزایت بنشیند ای عقیل! آیا ناله می‌کنی از آهن پاره‌ای که انسانی به بازی آن را سرخ کرده و می‌کشی مرا به آتشی که خدای جبار با غضبش برافروخته است؟» (قرشی بنابی، ۱۳۷۷: ۱۸۸).

استدلال‌های اخلاقی وظیفه‌گرایانه و نتیجه‌گرایانه امیر مؤمنان (ع) فراوان است؛ و بدون شک پرداختن به همه آنها در این مختصر نمی‌گنجد. استدلال‌های ایشان حتی در زمینه اخلاق زیستی (Bioethics) کاربرد دارند چنان‌که در خصوص احترام به طبیعت و ادای حقوق حیوانات دستورهای ارزشمندی از آن حضرت نقل شده است و ما جهت رعایت اختصار از پرداختن به آنها خودداری می‌کنیم و انشاء الله در مجال دیگری به استدلال‌های اخلاقی امام (ع) در خصوص اخلاق زیستی خواهیم پرداخت.

نتیجه‌گیری

از آنچه در این تحقیق گفته شد نتایج زیر به دست می‌آید:

- ۱- امیر مؤمنان (ع) در توصیه‌های اخلاقی نگاهی واقع‌گرایانه دارند و در اغلب موارد استدلال اخلاقی مربوط به هر حکم را در نهایت ایجاز و معنا بیان می‌دارند و چنین نیست که مثل برخی از فیلسوفان اخلاق گزاره‌های اخلاقی را صرفاً بیانگر احساسات، امیال و قراردادهای اجتماعی بدانند؛ بنابراین آن حضرت در توصیه‌های اخلاقی‌شان هم به توانایی درک حُسن و قبح افعال اخلاقی نظر دارند و هم معرفت، آزادی و اختیار مخاطبان را در پذیرش آن افعال مؤثر می‌دانند و به همین دلیل سعی می‌کند که همراه با توصیه‌های اخلاقی دلایل کافی جهت این توصیه‌ها ارائه نمایند.
- ۲- استدلال‌های اخلاقی امیر مؤمنان (ع) تک‌بعدی نیستند، بلکه آن حضرت هم از استدلال‌های وظیفه‌گرایانه برای ترویج اخلاق و تبیین احکام اخلاقی بهره می‌برد و هم از استدلال‌های نتیجه‌گرایانه. هم به وظیفه انسان در برابر خدای متعال توجه دارند و هم به وظیفه‌اش در برابر خود و دیگران. هم به غایات مادی و دنیوی نظر دارند و هم به غایات معنوی و اخروی ...
- ۳- بیشتر استدلال‌های اخلاقی امام علی (ع) مصرح و آشکار هستند و همراه توصیه و حکم اخلاقی آمده‌اند و در مواردی نیز به دلایلی همچون روشن‌بودن حکم یا حذف به قرینه‌های لفظی یا معنوی استدلال‌ها مضمحل و مخفی هستند؛ اما با اندکی دقت و مراجعه به سایر سخنان آن حضرت استدلال اخلاقی مستتر در آن احکام و توصیه‌های اخلاقی آشکار می‌شود.
- ۴- شیوه استدلال‌های اخلاقی امیر مؤمنان در واقع یک کلاس اخلاقی و تربیتی برای کسانی است که امریه‌معروف و نهی از منکر را وظیفه‌ای انسانی و شرعی می‌دانند و به آن اقدام می‌کنند، زیرا امام (ع) با بیان آثار و نتایج اوامر و نواهی اخلاقی و شرعی، پذیرش آنها را برای مخاطبان‌شان آسان‌تر می‌کنند، چرا که خدا انسان را به نحوی آفریده است که در برابر سخن معقول و منطقی سر تسلیم فرو می‌آورد و از سخن صرفاً آمرانه و تحکم‌آمیز بیزار می‌شود.

منابع

- ادواردز، پل (۱۳۷۸). *فلسفه اخلاق*، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان.
- تمیمی آمدی، عبدالواحدبن محمد (۱۳۷۳). *غررالحکم و دررالکلم*، مقدمه و تعلیق میرجلال‌الدین حسینی ارموی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- جعفری، محمدتقی (۱۳۵۷). *ترجمه و شرح نهج البلاغه*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۸). *شریعت در آینه معرفت*، چاپ دوم، قم: اسراء.
- حرّانی، ابن شعبه (۱۳۷۶). *تحف العقول فیما جاء من الحکم و الموعظ عن آل الرسول*، قم: جامعه مدرسین.
- دکامی، محمدجواد (۱۳۹۷). نقد و بررسی نظریه استقلال اخلاق کانت با تکیه بر مبانی اخلاق اسلامی در کلام امام علی (ع)، *فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه*، ۶(۲۱)، ۷۷-۹۳.
- زمانی، مهدی و مهدوی‌نژاد، محمدحسین، اژدر، علی‌رضا و تقیان ورزنده، رضا (۱۳۹۰). امکان استدلال اخلاقی در توصیه‌گرایی هیر، *متافیزیک*، دوره جدید، شماره ۹ و ۱۰، ۱۸-۱.
- السید عبده، عبدالهادی (بی‌تا). *الکفاءه الشخصیه*، قاهره: مکتبه الانجلو المصریه
- شیروانی، علی (۱۳۸۱). *اخلاق اسلامی و مبانی نظری آن*، قم: دارالفکر.
- صادقی، مسعود (۱۳۹۸). چهار چالش اساسی بر سر راه استدلال‌های اخلاقی؛ دیدگاه دومسل، *فصلنامه فلسفه*، سال چهل و هفتم، ۱۲۳-۱۰۸
- فرانکنا، ویلیام (۱۳۸۰). *فلسفه اخلاق*، ترجمه انشاء الله رحمتی، تهران: نشر حکمت.
- فیض کاشانی، ملامحسن (۱۴۱۷ ق). *المحجة البيضاء*، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- قرشی بنابی، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *مفردات نهج البلاغه*، تهران: نشر قبله.
- کانت، ایمانوئل (۱۳۹۳). *درس‌های فلسفه اخلاق*، ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی، تهران: نقش و نگار.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷). *کافی*، تصحیح غفاری و آخوندی چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدتقی (۱۴۰۳). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- محمدی‌ری‌شهری، محمد (۱۳۸۵). *میزان الحکمه*، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶). *فلسفه اخلاق*، قم: انتشارات صدرا.
- ----- (۱۳۶۸). *تعلیم و تربیت در اسلام*، قم: انتشارات صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). *پیام امام*، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- مک‌ناوتن، دیوید (۱۳۰۸). *بصیرت اخلاقی*، ترجمه محمود فتحعلی، قم: موسسه پژوهشی امام خمینی.
- موسوی، سمیه‌السادات و حسینی قلعه بهمن، سید علی‌اکبر. (۱۴۰۰). تحلیل تطبیقی روش‌شناسی استدلال‌های اخلاقی شهید مطهری و آیت‌الله مصباح یزدی، *پژوهش‌های نوین دینی*، شماره ۴، ۴۹-۲۶.
- Moor, G. E. (1988). *Principia Ethica*, Prometheus Books, New York.
- Kant, I. (2002). *Critique of Practical Reason*, Translated by Werner S. Pluhar, Introduction by Stephen Engstrom Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis/Cambridge.